View metadata, citation and similar papers at core.ac.uk
brought to you by CORE
provided by Repository of the Academy's Library

4

Glässer Norbert

Az integráció politikai liturgiái

Szimbolikus politika és hazafiasság Löw Immánuel beszédeiben

Glässer Norbert

Az integráció politikai liturgiái
Szimbolikus politika és hazafiasság Löw Immánuel beszédeiben[01]

Az emancipáció és a társadalmi szerepvállalás lehetővé tette a közép-európai zsidóság számára a modern nemzeteszmékkel való azonosulást. A társadalmi változások mögött álló eszmék a felvilágosult abszolutista uralkodók zsidóságot integrálni, „hasznos polgárrá tenni" akaró törekvéseiben gyökereztek. A zsidóság 19. századi története során ezek a tendenciák egybe estek egyfelől a zsidóság kései konfesszionalizálódásával, másfelől a modernitásra adott belső zsidó válaszok megjelenésével. A szétszóratásban a zsidóságnak a befogadó államhoz való viszonyát a vallási hagyomány keretei határozták meg. A felvilágosodással, majd a modern politikai polgári öntudat kialakulásával olyan jelenségek tűntek fel közösségi/ vallási kontextusban, mint a többségi modern asszimilatív nemzeteszményhez való igazodás, a nemzeti történelem nagy eseményeire reflektáló zsinagógai beszédek és a környezet szimbolikus politikájának a judaizmus keretei között történő adaptálása. A tanulmány Löw Immánuel szegedi főrabbi, orientalista, felsőházi tag beszédeinek példáján elemzi a magyar szimbolikus politika jelképeinek beépülését a magyar zsidó önmeghatározásba.[02] Ennek főbb pontjaiként a rendi, dinasztikus ünnepek mellett formálódó nemzeti ünnepkultúrához kapcsolódó homíliákat, valamint a Nagy Háború propagandájának lecsapódását és emlékezetét tekinti át. A 19. században formálódó nemzeti szimbolikus politikák sorra a vallási kultúra toposzaira, szókészletére és rítusaira épültek rá. A tanulmány ebben az értelemben használja A. Gergely András „politikai liturgiák" fogalmát,[03] amelyeket nem párhuzamokként szemlél, hanem az adott felekezeti vallásgyakorlattal összefonódó jelenségekként. A judaizmus reformtörekvései között a nemzeti nyelvű homíliák fontos szerepet töltöttek be a modern nemzetállami keretekhez történő igazodásban, a nemzeti nyelvek és kultúra elsajátításában, a reformtörekvések terjesztésében. A közösségi zsinagógai beszédek (drasot) a premodern és tradicionlaitásra törekvő közösségekben többnyire erkölcsnemesítő, feddő jiddis nyelvű szónoklatok voltak. A „népek nyelvén" – előbb németül, később magyarul – elhangzó homíliák így a zsidó felvilágosodás jelképei lettek. A történeti és helytörténeti kutatás változó időpontokhoz és eltérő személyekhez köti az első magyar nyelvű zsinagógai szónoklat megjelenését. A magyarországi zsidóság emlékezetében ez Löw Immánuel apjának, Löw Lipótnak a rabbinikus működéséhez kötődik.

01 A szerző az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (03 217) ösztöndíjas munkatársa.
02 Löw 1896; Löw 1900; Löw 1903; Löw 1923; Löw 1928; Löw 1939
03 A. Gergely 2013

Új önmeghatározások

A modern nyugat-európai társadalom és állam szekuláris alapon történő meghatározásával, a racionalitás, a humanitás és a tolerancia eszméjének kiterjesztésével egyrészt a zsidó közösségek előtt nyíló lehetőségek, másrészt a környezethez való viszonyulások változtak meg. Ez mind az önmeghatározásra, mind pedig a tradícióhoz és kultúrához való viszonyban megmutatkozott a tudatosan modernizáló zsidóság köreiben. Dubin megfogalmazásában a fenti változások létrehozták a nem-zsidó társadalommal való összefonódás ésszerű magyarázatát és stratégiáit, az új felvilágosult zsidó eliten belül pedig a magukévá tett új értékek jegyében újraértelmezték a judaizmust is.[04] A zsidó felvilágosodás képviselői, a mászkilok, ekképp leértékelték a korai modern askenáz judaizmus elszigeteltségét, Talmud-központúságát és kabbalisztikus irányultságát. A közösségek belső kulturális mintáinak terén és a külvilággal való csoportközi stratégiáiban egyaránt reformot szorgalmaztak. Ez az előbbi esetében a belső zsidó kulturális javak körforgásának tágítását és újraorientálását foglalta magába, míg az utóbbinál a zsidók felkészítését a többségi társadalomhoz való közeledésre és annak új lehetőségeiben való részvételre.[05] A hászkálá a felvilágosodás kritikai racionalizmusának egyik változatát képezte, és a judaizmus első modern ideológiájának tekintendő. A zsidó felvilágosodás élesen bírálta a zsidó kulturális és társadalmi mintákat, miközben a modernizált nyugati világba való beilleszkedés stratégiáját kívánta nyújtani.[06] Ezek a törekvések tükröződtek a későbbi neológ irányzat és a zsidó magyarosodási mozgalom meghatározó alakjának, a morvaországi születésű Löw Lipótnak (1811-1875) a tevékenységében is, aki a mászkil misszió egyik meghatározó magyarországi képviselőjével, Chorin Áron (1766-1844) aradi főrabbival állt szorosabb kapcsolatban. Az 1848-49-es forradalomban részt vállaló rabbiként az emancipációt, a polgárosodást, a nyelvi magyarosodást és a belső vallási átalakulást szorgalmazta. Programját jól tükrözik magyar nyelvű zsinagógai szónoklatai is: „Üdvözöljétek, izraeliták, hálás örömmel üdvözöljétek az új kor szellemét…”[07] „Valóban, atyámfiai, újat és nagyot alkotott az Isten a magyar hazában”[08] – hangzott el a felvilágosodás és a magyar nemzeteszme melletti állásfoglalás jegyében lelkesítő forradalmi beszéde.

Chorin Áron a prágai újhéber felvilágosodás szellemében a reformok 19. század eleji képviselőjeként a zsidóságot pusztán vallásként határozta meg. „Az izraeliták szétszórásával nemzetiségük is megszűnt, így tehát nincs izraelita nemzet,

04 Dubin 2005. 29.
05 Dubin 2005. 29-30.
06 Vö. Dubin 2005. 33.
07 Lásd Hídvégi 1999. 54.
08 Lásd Hídvégi 1999. 53.

hanem a zsidóság csak vallási közösség, éppúgy, mint a többi felekezet".[09] Ennek keretében a földművelésre és az iparra való áttérést javasolta, engedélyezte a fedetlen fővel történő imádkozást, – a vallási eredetű utazási tilalmakat semmisnek tekintve – a szombati vonathasználatot, és a keresztény világi hatóság támogatását kérte egy általa kinevezett zsidó synodus összehívására a vallási szokások megváltoztatása céljából.[10] Az állam iránti lojalitás és a többségi társadalom tekintetében a felvilágosult tendenciáktól eltérő, azokkal párhuzamos stratégiát képviselt a pozsonyi főrabbi, a későbbi orthodoxia meghatározó alakjaként főművéről *Chatam Szofer*ként ismerté vált, Schreiber Mózes (1762-1839), aki az újító tendenciáktól való elhatárolódása okán vált fontossá.[11] A 19. század elején formálódó stratégiák, a zsidóság magyarországi emancipálását követően, az egységes felekezeti politikai képviselet céljából báró Eötvös József által összehívott 1868-69-es zsidó kongresszuson végbement szakadás után intézményesültek. A modernitás zsidó közösségei a vallásszociológia által vizsgált változások legtöbb jegyét magukon viselték. A felvilágosult abszolutista állami törekvésekre, a modernitás társadalmi és életmódbeli változásaira a zsidó közösségek különböző stratégiák mentén válaszoltak. Az orthodox zsidóság a kinyilatkozatásig visszavezetett vallási minták láncolata mentén kezelte a közösséget érintő új jelenségeket. A többségi társadalomhoz való viszonyulás modelljeit a vallási hagyomány, a történeti emlékezet és a mindenkori életvilág keretei határozták meg. A modern állam által életre hívott – hitközségek feletti – kongresszusi és orthodox szervezet nem csak a modern hatalmi politika alakulására volt hivatott reagálni, hanem a modern nemzeteszmével létrejött szekuláris „civil vallás" vagy szimbolikus politika diskurzusainak felekezeti-irányzati alakítója is volt.[12] Amíg orthodox fórumokon a lojalitás és a belső autonómia hangsúlyozása a modernitás vallási közösségeket átalakító tendenciáival szembeni védekezés részét képezte, addig a kongresszusi irányzat a lojalitás és a nyelvi magyarosodás felmutatásával az emancipáció és a recepció eredményeit ért külső támadásokra válaszolt.

A premodern-modern váltás keretében – Meredith B. McGuire-nek a vallás társadalmi szerepéről írott gondolatait követve – a vallási autoritás és az intézményi legitimitás hanyatlásáról, a vallási értelmezések privatizálódásáról, a vallási hagyomány racionalizásáról és szelekciójáról beszélhetünk.[13] Mindeközben a modern nemzetállamok kiépülésével megjelenik az igény az evilági nemzeti történelem szakralizálására és új közösségteremtő rítusok kiépítésére. Ezek nyelvezetükben, szimbólumrendszerükben a széles körben elterjedt vallási ismeretekhez nyúltak. A szimbolikus politika, amit

09 Feitel Mór: Literarische Nachrichten. Allgemeine Zeitung des Judenthums 1844. febr. 5./ 81. Idézi Komlós 1997. 29.
10 Komlós 1997. 16.
11 Katz 2007. 179.
12 Lásd Gerő 2004
13 Vö. McGuire 1997. 278–292.; Gleszer – Zima 2009. 333-354.

a vallásszociológia civil vallás vagy nemzetvallás névvel illet, a vallásgyakorlatra épült rá.[14] A korábbi életvilágok kereteihez, a csoport belső modelljeihez ragaszkodó orthodoxia,[15] valamint a felekezeti hagyományait mérsékelt reformnak alávető és a modern magyar nemzeteszmével azonosuló neológia (kongresszusi irányzat) esetében különösen jó vizsgálati terepet nyújt az a nemzetvallás, aminek országos alakítói a csoporton kívüli politikai elit. A magyar szimbolikus politika tematizálója – a dualista Monarchia hatalmi politikájával szemben – az emigrációban lévő Kossuth Lajos volt. Kossuth a hatalmi felállás legitimitásának megkérdőjelezéséből teremtette meg saját szimbolikus világát, függetlenségi követői viszont a duális államalakulat keretében fejtették ki törekvéseiket.[16]

Az új izraelita irányzati intézményrendszer a modern polgári állam kereteinek kiépülésével jött létre. Tévedés volna azt állítani, hogy értelmezési modelljeiket kizárólag a vallási előképek határozták meg. Az intézményi kiépülés szekuláris, történelmi események eredménye volt. Ahogyan a magyar szimbolikus politikát az 1848-as forradalom eseményei formálták meg, úgy a neológ, orthodox és status quo ante irányzat intézményesülésének állomásai is meghatározták a szimbolikus politika adaptálását. Az uralkodó az orthodox küldöttségek kéréseinek éppúgy eleget tett, mint a mérsékelt vallásreformot szorgalmazó neológ ellentábor kéréseinek. A konfliktus a zsidóság egységes országos képviseletét létrehozni hivatott eötvösi 1868-69-es izraelita kongresszushoz kötődött.[17] A katolikus uralkodó ezáltal a vallásosság és a vallásos zsidóság pártfogójává, a zsidóság körében szimbolikus alakká vált.[18] I. Ferenc József apostoli magyar királyként Jeruzsálem hercege is volt. A kötődést hozzá tovább erősítették a nemzedékek láncolatán keresztül elevenen tartott vallási értelmezések. A vallási modellek közül a száműzetés talmudi és misnai előképei voltak meghatározóak. A dualizmus egyik legfontosabb társadalmi diskurzusa, a közjogi vita, így ezek tükrében nyerte el neológ és orthodox közösségi értelmezését.

Király és nemzet

A koronás fő tisztelet a judaizmus vallási hagyományaiból eredt. Ennek 1930-as orthodox megfogalmazását olvashatjuk a *Zsidó Ujság*ban: a „zsidóság elvetette az emberimádást, de az uralkodói hatalomban a mennyei uralom egy sugarát látta s ezért áhitatosan *bróchót* mondott uralkodó látására, áldást, amely dicsőíti a Mindenhatót, hogy *felségéből juttatott a haladó embernek*.

14 Vö. Gerő 2004. 17-21.
15 Vö. Ferziger 2005
16 Vö. Gerő 2004. 53-67.
17 Vö. Katz 1999. 229, 233, 243-252.
18 *Zsidó Híradó* 1894. okt. 25./ 9. Hirek – A király szavai márványban.; A visszatérő toposz kései megjelenítését lásd: *Orthodox Zsidó Újság* 1941. nov. 20./ 5. I. Ferenc József és az orthodoxia.

(…) A mennyei dicsőség visszatükröződő fénysugarát látta mindig a zsidóság *I Ferenc József* erényeiben. Minden, ami a zsidóság szemében királyi attributum: jóság, igazság, kötelességtudás és i-teni hatalom előtt való meghajlás, - *meg volt benne*. Lelkének minden porcikáját királyi megnyilatkozásban látták népei. Valóságos megtestesítője volt a bibliai király két jelzőjének: *Malki czedek melech sólém*, mert mint az igazság királya és a béke fejedelme él a zsidóság emlékében."[19] A Singer S. Leó rimaszombati orthodox főrabbi 1907-ben *Kötelességtan* címen közreadott *Hovat haLevavot* feldolgozása, amely valláserkölcsi fejtegetések magyar nyelvű gyűjteménye, szintén foglalkozott a korona és a hatalom iránti tisztelettel K'vod haMalchut (A királyság tisztelete) címen. A király tiszteletét az Atyák tanításaiból (Pirké Avot III. 2.) vezeti le: „>>Imádkozzál a király és a hatalom békéje, üdve és boldog életeért, mert ha tőle való félelem nem volna, egyik a másikat elevenen elnyelné.<<" A Misna a mondást rabbi Cháninának, a főpap helyettesének tulajdonítja. Singer főrabbi a kötelességtanban a szöveg vallási értelmezését is megadta: „Szent vallásunk háladatos tiszteletet parancsol nekünk a király és a felsőbbség iránt, mert ezek egyenlő igazságot szolgáltatván, mindnyájunk nyugalma fölött őrködnek, hogy hasznos munkálkodásunkban gonosz emberek által meg ne zavartassunk."[20] A koronás fő látásakor mondandó áldás mellett kitért a király iránti lojalitásra is, a Példabeszédekből vezetve le azt. „>>Féljed az örökkévalót és a királyt, pártütők és hazaellenesek közé ne keveredjél.<<"[21] (Példabeszédek 24:21) Singer főrabbi a király tiszteletét a haza rendjének tiszteleteként ragadta meg: „A ki hazájának törvényeit nem tiszteli vagy kijátsza; aki hazája iránt való kötelességei alól magát bármikép kivonja; aki hazájának polgárai közt egyenetlenséget szít, a helyett, hogy a békés összetartást előmozdítaná és megerősítené, az nemcsak vét vallásunk világos törvénye ellen, hanem becstelen ember is, ki Isten bűntetésén kívül, polgárainak megvetését is méltán megérdemli."[22] Singer főrabbi az Isten által legitimált – a társadalmon kívül, mégis annak rendjét megjelenítő – uralkodó premodern képét rajzolta meg.[23] Az uralkodó tisztelete ugyanakkor része volt a rendi hagyományokat és a modern nemzeteszmét összeegyeztető kiegyezés deáki törekvéseinek,[24] és Habsburg-Ausztria népeitől megkövetelt állam iránti lojalitásnak.[25] Utóbbinál a Dinasztia iránti hűség megkövetelése egyfelől teret engedett a párhuzamos nemzetei törekvéseknek, másfelől a császár katolikus kultuszait a hazafisággal azonosította.[26] A nemzeti ünnepkultúra – kiegyezést megelőző – közjogi temetésekkel kezdődő formálódásában a nemzeti nagyok jubileumai mellett

19 *Zsidó Ujság* 1930. aug. 22./ 3. Emlékezés I. Ferenc Józsefre
20 Singer 1907. 210.
21 Singer 1907. 211.
22 Singer 1907. 211.
23 Vö. Hahner 2006
24 Vö. Péter 2004
25 Vö. Rozenblit 2001. 4, 9.
26 Unowksy 2006

Magyarországon is jelen volt az uralkodó születésnapjának és évfordulóinak megünneplése. Ezek lebonyolítására felekezeti keretek között, istentiszteletek tartásával került sor. A nemzetiségi vita során főnként a görögkeleti egyházak hívei által lakott területeken az orthodox és neológ híradásokban is a hazafiság bizonytékaiként nyertek értelmet a király évfordulóin tartott zsinagógai imaalkalmak, melyeken gyakran a hatalom helyi keresztény képviselői, a közigazgatás hivatalnokai is részt vettek.[27] A judaizált első világháborús propaganda eszköztárában is fellelhetőek voltak a királyért és a győzelemért mondott illusztrált imaszövegek.[28] A neológ zsidó katonák számára kiadott *Pajzs és Vért* címet viselő harctéri imakönyv a királyért mondandó imát szintén tartalmazta.[29] Löw Immánuel gondozásában Szegeden Taub B. és Társánál *Imádságok zsidók számára* címmel 1903-ban megjelent imakönyv a királyért mondandó imaszöveg két magyar nyelvű megfogalmazását is közölte.[30] Mindkét imaszöveg a királytól az imádkozó „gyülekezetig" a társadalom kortárs struktúráját jelenítette meg a hatalom képviselőire, a nemzetre, a városra és a közösségre kérve Isten áldását. Mottóul Löw Immánuel a misnai és a szentírási helyet jelölte meg. Mind a „48-as" veterán főrabbi, Löw Lipót imaszövegében, mind pedig fia szerkesztésében közölt imaszövegben a király, a nemzet és a haza összefonódó fogalmak voltak. A Monarchia területén a császárért/királyért mondandó imákat a nemzetközi judaisztikai kutatás is vizsgálta.[31] A királyért mondandó ima, a király születésnapjának és évfordulóinak megünneplése, mint minden kortárs jelenség, vallási előképeket igényelt, és a hagyomány láncolatába beilleszthető kellett, hogy legyen a zsidó közösségek számára. Az orthodox zsidóság értelmezési modelljeit a nemzedékek láncolatába rendezte. Az egyes láncszemek autoritásai egymásra épültek és egymásból eredtek. A láncolat kiindulópontja pedig egy *theophaneia* volt: a Szináji kinyilatkoztatás. Ez a Szóbeli és az Írott Tan egyszeri átadása, amit minden nemzedék újra és újra átvesz, folyamatosan kap meg. A neológ rabbinikus körökben dívó – újító közösségi célokat szolgáló – racionális valláskritika mellett a kongresszusi zsidóság is használta hagyomány láncolatának koncepcióját. Ez érhető tetten a király és a hatalom iránti lojalitás neológ és orthodox értelmezéseiben. A zsidóság időfelfogása azonban nem írható le pusztán a lineáris történeti idő képzete mentén, mert a jelen és múlt eseményeinek lényegi azonosságait és párhuzamait keresi.[32] A dinasztikus és nemzeti kultuszok adaptációja jól példázza ezt a viszonyulást.

Löw Immánuel a korabeli gyakorlatnak megfelelően fontosabb beszédeit

27 Vö. Glässer 2013
28 Lásd MILEV Hu HJA K361; Hu HJA K393; Hu HJA K262; Hu HJA K709 számú tételét.
29 *Pajzs és Vért*. Imádságok izraelita vallású katonák számára, III. bővített kiadás, Az Országos Izraelita Iroda költségén kiadja az Országos Rabbiegyesület, Budapest, é.n. [1916]
30 Löw 1903. 44-47, 47-48.
31 Damohorská 2010
32 Vö.: Gleszer – Zima 2009

aprónyomtatványok és gyűjteményes kötetek formájában adta közre. Az 1900 és 1922 közötti időszakot felölelő, 1923-ban Schwarz Jenő kiadásában Szegeden megjelent *Száz beszéd*nek a Haza címet viselő tematikus egysége Ferenc József születésnapi (1914, 1916) és gyászbeszédével (1916) kezdődött, s IV. Károly születésnapi (1917), koronázási (1916) és gyászbeszédével (1922) folytatódott. A beszédekben Löw a dualizmus polgári törekvéseit és elköteleződéseit jelenítette meg. A Löw család forradalmi múltját a szegedi főrabbi a kiegyezés tükrében szemlélte. 1914. augusztus 18-án a király születésnapján tartott beszédében Ferenc Józsefre és Deák Ferencre a 21. zsoltár szavait vonatkoztatta. „Uram, a te erőségedben örül a király és a te segítségednek mely nagyon örvendez. Szívének kívánságát megadtad neki és ajkainak kérését nem tagadtad meg tőle. Szívének kívánsága: kibékülés a nemzettel. Két igaz ember találkozott: a koronázatlan uralkodó és a meg nem választott követ. Két igaz ember megértette egymást. Megértette a király Deákot, aki a vesztes fejedelemtől nem kért többet, mint a hatalma teljében tárgyaló uralkodótól. A két igaz ember megértette egymást és >>a király és a nemzet őszinte szövetkezése vívta ki az eredményt[33].<<”[34] Löw Immánuel – apjához hasonlóan[35] – a kiegyezést a nemzet és a király közötti konfliktus rendezéseként fogadta el. „És folytatja a király-zsoltár: Mert elővetted őt a te javaidnak áldásával, tettél fejére koronát. Pazarfényű ünnepen – negyvenhét esztendeje már! – koronázta meg a nemzet a királyt, aki helyreállítá a közügyek törvényes állapotát. Ne feledjük, hogy ennek a pazarfényű ünnepnek első föltétele az volt, hogy a király önmagát legyőzze: hazánk hagyománya, nevelésének iránya, ifjúkori benyomásai mind más irányba terelték, abba az irányba, amely a kiegyezés előtti kort jellemzé: >>a jogot nem ismerte el a hatalom: az igazságot elnyomta az önkény; az egyezkedés útját elvágta a bizalmatlanság[36].<<”[37] – idézte apja egykori beszédét. Löw Immánuel 1914-es beszédével a neológ első világháborús diskurzushoz illeszkedett, amely szerint a háborúban eggyé forrott nemzet és király, ellentétek szűntek meg.[38] „És folytatódik az ige: Életet kért tőled, adtál neki, napoknak hosszúságát mindörökké: – két emberöltőn túl tart immár áldott uralkodása! Csodás aggkor, csodás tartamú és csodás fordulatokban gazdag uralkodás! Emlékezzünk az olasz, a porosz háborúk néphangulatára! A vereség akkor reményünk volt, mint ma a leigázott harmincféle nép reménye a cár veresége, míg ma a győzelem létkérdésünk. Ez az érzés a csodás lelkesedés kútfeje!”[39] A király születésnapján 1916-ban mondott homíliáját Löw már az összeforrasztó háborús célok és győzelmek köré építette. Jesája szavait

33 Deák Beszédei VI. 142. (1868. XII. 10.)

34 Löw 1923. 3.

35 Vö. Löw Lipót: 1567, 1667, 1767 és 1867! Tartatott a Koronázás napján, 1867. Újraközli: Hidvégi 1999. 136-144.

36 Löw Lipót Beszédei 238.

37 Löw 1923. 6.

38 Lásd Zima 2013

39 Löw 1923. 4.

(50:8) állította párhuzamba Ferenc József Viribus unitis! jelmondatával. „Álljunk ki együtt[40]! A király szava lett a próféta e heti igéje, amikor el nem kerülhetővé tette a fegyveres mérkőzést a reánk támadt fondorlatos erőszak. (…) Uralkodása kezdetétől jelszava volt: egyesült erővel, – de két emberöltőn túl terjedő országlása során soha így nem teljesült minden erőt összefoglalva jeligéje… >>Egy emberré vált a nemzet, egy szívvé a honfiérzelem s egy sujtó karrá a megtámadott tűzhely védelmére fölriasztott harag[41].<< (…) És íme a mozgósító királyi szóra a viszongás elállott, a széthúzás megszünt, a kishitűség elhallgatott, az akarat fölébredt, a monarkia minden alkotóeleme egybeforrott, eleven egésszé tömörült. A fegyver zajára államérzelmű nemzedékké alakult át a széthúzó tömeg. – Áll vértezetten a monarkia, áll vértezetten Germánia, együtt áll! Nem lesz ezentúl Középeurópa kóbor kalandorok országútja (…) Dicsőséget aratnak egyesült fegyvereink (…) Fölvirul újból agg királyunk jogara alatt a monarkia."[42] Az első világháborús osztrák és német propaganda kezdetektől magában hordozta az erkölcsi szükségszerűségből fakadó igazságszolgáltatás gondolatát. Ennek magyar nemzeti megfogalmazását Löw is tolmácsolta a magyar történelem dicsőséges korszakaira helyezve a hangsúlyt. „Dicsőség, fenség, fényesség veszi körül ezt a csodás aggastyánt, akinek éltényi erejét nem törte meg száz csapás, aki megtalálta azt a királyi elhatározást, amellyel a latroknak megüzente a fenyítő, a megtorló háborút. Mikor hadai, mint hajdan hollós Mátyás serege, Sabácot elfoglalták, érezzük, hogy igazzá vált költőnk[43] jóslata: a legelső magyar ember a király!"[44] Löw a múlt, a judaizmus megalapozó emlékezete és a zsidóság jelene közötti lényegi párhuzamot keresve Ferenc Józsefet Salamon királyhoz hasonlította. „Királyi szó, Salamon király szava volt vezérigéje ez áldott pályának: Szeretet és bizalom őrzik a királyt[45]. Ez a kettőt kereste, ezt érdemelte ki hatvanöt esztendős országlással. (…) Ez legyen ma imádságunk végszava: boldog, győzelmes nemzetnek boldog, győzelmes fejedelme legyen s maradjon még soká, nagyon soká az agg király! Amen."[46]

Löw Immánuel Ferenc Józsefről szóló beszédeiben, s főként a gyászbeszédben, a 67-es politikai elit emlékiratait, beszédeit, és olyan a magyar írók vágyait, mint Vörösmarty Mihály, együtt idézte a judaizmus emlékezetének jelenre vonatkoztatható mozzanataival. „A mi nagy királyunk szerette az igazmondókat. Jeruzsálemi király címét viselte és Salamon tanításait követte. (…) Fényes ékesség a szent korona: túlvilági fény árad ki belőle, amely hódolatra készt, de szeretetet, ragaszkodást, önfeláldozó rajongást a korona viselője kelt, oly viselője, mint az a

40 Ézaiás 50, 8.
41 Eötvös Károly III. 264.
42 Löw 1923. 6.
43 Vörösmarty Mihály
44 Löw 1923. 5.
45 Példabeszédek 20, 28.
46 Löw 1923. 5.

dicső király, akit most siratunk: az a lovagias magyar király, aki a lovagias nemzetet értette meg a legjobban, aki szivéhez kapcsolta ezt a lovagias nemzetet, amely a legjobban megértette a lovagias királyt."[47] – hangzott el a gyászbeszédben.

Homíliáinak fényében Löw Immánuel ahhoz a dualista elithez sorolható, mely a vesztes háborút és a Monarchia széthullását követően háttérbe szorult, kulturális emlékezete pedig megmaradt az emlékiratok szintjén.[48] A két világháború közötti magyarországi zsidóság dualizmusnosztalgiája azonban tágabb teret biztosított ennek az emlékezeti kánonnak. Ferenc József és IV. Károly uralkodása sok esetben a két világháború közötti valóság burkolt bírálatává vált. Ferenc József halálának 10. évfordulóján tartott emlékbeszédben a nemzeti történelem nagy sorsfordulóinak pozitív alakjai között jelent meg a császár-király. „Magyarország átka, hogy a közélet tengelye nem a fejlődés, teremtés, haladás mozzanata lett, hanem az ellentállás elve, a panaszos gravamenek fölhányása. I. Ferenc József alatt nyílt meg Mohács óta először a kiegyenlítés nyomán a föltámasztó haladás ösvénye, az izmosodás kora. Akkor láttuk, hogy királyunk irányos egyénisége, kora határvető korszak. Igaz koronás fő volt, akinek az országlás művészete nem furfang, hanem nemes föladat, nem pusztán ész és ügyesség dolga, hanem szívé és jellemé."[49] Az 1926-os beszéd az 1919 és 1939 között elhangzott homíliákat összegyűjtő *Kétszáz beszéd*ben kapott helyet. Az első világháborús összeomlást követően megváltozott a fővonalbeli magyar nemzetkoncepció, az elsajátítható kultúrán és nemzeti célokkal való azonosuláson alapuló asszimilatív nemzeteszme helyébe a beleszületést hangsúlyozó etnikai nemzetértelmezések léptek.[50] A zsidóság ezen változással a numerus clausus bevezetésekor szembesült, ugyanakkor csoportstratégiánként eltérő válaszokat adott.[51] A neológia intézményi szinten a társadalmi változások efemer jellegét hangsúlyozta és a korábbi stratégia: a magyar izraelita önmeghatározás továbbvitelét szorgalmazta. Ferenc József kora ennek részeként vált a magyar zsidóság aranykorává. „Reánk szakadtak egy kínos évtized élményei, sorsdöntő eseményei, a fölfordulás, végelmúlás, hirtelen támadás jelenségei. Szétverte a sors pörölye a monarchiát, felborította oltárait. És mégis ma, tíz év multán, a király emléke felé fordulunk kegyeletes érzéssel. Úr volt, érvényre juttatta a majestást, távtudatot tartott ébren mindenkiben. Király volt emlékező erejében, kötelességtudásában, emberfölötti szorgalmában. (…) Mennél inkább alázta meg irott malaszttá az ő korának dicső törvényalkotását ez a mai sülyedett jelen, annál ragyogóbb az ő nevének a dicső multnak alkonyulatából visszaszálló fénysugára. A jogegyenlőség elvének sértetlen fönntartását fejedelmi hivatásának legfőbb föladatai közé sorozta. Nem lehet ez az elv ma sem dőre álom. Dőre álom a fajnak

47 Löw 1923. 14, 20-21.
48 Vö. Romsics 2004
49 Löw 1939. 436.
50 Lásd Romsics 2010
51 Lásd Glässer – Zima 2010

tisztasága, dőre álom, hogy az igaztalan kegyosztás boldogítja a nemzetet. Akit megvakít e dőre álom, vihart hoz rá az ébredés!"[52] – bírálta Löw az új korszak társadalmi változásait és a német völkisch gondolat magyarországi adaptációit.[53]

Romsics Ignác a magyar történelem Horthy-képeiről írva megjegyezte, hogy a Habsburgokhoz hű elitcsoportok: arisztokraták, nagypolgárok, katolikus főpapság, katonatisztek egy része és a hozzájuk kötődő középrétegek markánsan negatív Horthy-képe nem a fehérterror okán, hanem IV. Károly 1921-es visszatéréseinek megakadályozása, illetve a november 6-i trónfosztás miatt alakult ki.[54] Löw IV. Károlyt olyan ifjú királyként jellemezte „aki még tévedéseibe is a békét keresve sodródott belé". Gyászbeszédében a tragikus sorsú király a haza sértetlenségének jelképévé vált, kiadása a kortársak tragédiájává lett. „Nem a számkivetett királyok Daudet-regényének megelevenedett alakja volt, hanem Nagymagyarország utolsó, hazátlanná lett királya, akinek hazátlanná kelle válnia, mert a haza sértetlenségének jelképe volt és vértanúja. Vértanú lett, mikor kiadtuk. A szentírás törvénye: ki ne szolgáltasd a rabszolgát urának, ha hozzád menekült kényura elől[55]. És mi a királyt kiadtuk a bosszúlihegő ellenségnek, az ő fölszabadult szolgáinak, pártütő alattvalóinak. A mindenrontó háború megtörte önérzetünket, erőnket: nem tudtuk megvédeni a szent korona fölkent viselőjét."[56] A külső politikai vitákban az 1920-as években ez a zsidó királyhűség gyakran összemosódott a legitimizmussal. Híradásaikban a különböző zsidó lapok azonban egyértelmű különbséget tettek a Néppárt és a dualista elit, illetve a Dinasztia között. Ez a különbségtétel figyelhető meg később a legitimizmus és a Dinasztia között is. A hívő katolikus uralkodóház tagjai a zsidóság emlékezeti kánonjában a judaizmus pártfogóiként tűntek fel.[57] „És most gyászfátyol borítja a koronát! Idegen földbe temették, aki viselte. (…) Reánk pedig, akiket jobbágyi eskü kötött Károly királyhoz, reánk kaján örömmel borul a rettentő való: siratjuk a királyt hűséges jobbágyai, hadjáratos tisztei és kísérjük a balvégzetes királynak múlékony roskatag teteméből hazatérő lelket az örök irgalom trónja elé áhítatos imával. Amen."[58]

Az Osztrák-Magyar Monarchia zsidósága az állam iránti lojalitás formáinak tekintetében eltért Habsburg-Ausztriában és Magyarországon. Amíg az előbbitől egy dinasztikus lojalitást vártak el, addig az utóbbitól a modern magyar nemzeteszmével való azonosulást. Számos társadalmi és kulturális jelenség és belső zsidó diskurzus azonban csak összközép-európai keretben értelmezhető.

52 Löw 1939. 436, 438.
53 Vö. Gyáni 2002. 134-158.
54 Romsics 2008. 222.
55 5Móz. 23, 16.
56 Löw 1939. 32.
57 Vö. Glässer – Zima 2013
58 Löw 1923. 33.

Közvetítésükben fontos szerepet játszottak a német nyelvű sajtótermékek és az átjárást lehetővé tevő intézményi elitek.

Államférfiak, emlékek és szentírási előképek

A modern magyar nemzeteszme formálódó szimbolikus politikáját – 1848-49 eseményeiben megjelenő jelképeken túl – a tömeges véleménynyilvánítás jelképes eszközzé váló közjogi temetésekhez köti a történeti kutatás.[59] Ezek sorát Széchényi István elhunyta nyitotta, amelyről a szegedi zsidó hitközség is „gyászünnep" keretében emlékezett meg Löw Lipót főrabbi vezetésével.[60] Löw Burger Zsigmond szegedi nyomdájában még az évben Sámuel próféta és Széchényi István történelmi párhuzamaként kiadta a beszédét. Löw Immánuel *Száz beszéd*ében a hazáról szóló homíliák sorában többek között II. Rákóczi Ferencről, Széchenyi Istvánról, Deák Ferencről, Eötvös Józsefről, Tisza Kálmánról, Tisza Lajosról, Kossuth Lajosról, Görgey Arthurról, Vörösmarty Mihályról, Arany Jánosról, Petőfi Sándorról, Jókai Mórról és Mikszáth Kálmánról emlékezett meg.

A hatalom és közösség premodern és modern viszonya alapjaiban tért el. A modernitás átalakító és célra terelő eszközei az egyént célozták meg. Az individuális szabadság és a meghatározott érdekek jegyében történő befolyásolás a polgári társadalmat meghatározó kettőssége. Az individualista polgár világának középpontjában önmaga állt. Ebbe Isten és a transzcendencia két formában fért bele: az egyén Istenhez való szubjektív, személyes viszonyaként és a személy mögött álló hagyomány részeként. A világot aktívan átható, azt magyarázó Isten fokozatos háttérbe szorulásával, a vallás főleg a fenti két formában jelent meg. A vallási hagyomány megőrzése pedig nagymértékben formalizálódott, kiürült formában, illetve a transzcendenciával való személyes kapcsolatként maradt fenn. Új jelenségként az ateizmus kezdett teret hódítani. A vallás középkori és koraújkori társadalomban betöltött világmagyarázó, világösszefogó szerepét a modern társadalomban a politika vette át, összhangban a saját világának középpontjaként fellépő polgár világalakító tevékenységével. Az egyének identitásuk fő meghatározóját politikainak tekintik, a nemzethez tartozásban és a politikai irányzat megválasztásában ragadva meg azt.[61] Löw Immánuel főrabbiként közösségi vezető volt, ugyanakkor a nagypolgárság életvilága határozta meg. A közjogi vita szimbolikus alakjai és a magyar nemzeti irodalmi kultuszok kedvelt kortárs írói – a szimbolikus politika világi formálói – sorra megjelentek a homíliáiban. Beszédei viszont a középrétegek kultuszértelmezéseinek izraelita felekezeti adaptációit adták.

59 Lakner 1993
60 Lásd Hidvégi 1999. 87-94.
61 Kapitány–Kapitány 2007. 383-384.

Löw beszédet mondott a Rákóczi hamvak hazahozatalakor. 1906-ban a zarándokvonat Szegeden is megállt. Rákócziról – az utolsó nemzeti fejedelemről – a „legnemesebb magyar"-ként, a „legmagyarabb nemes"-ként szólt. A hazatérő fejedelmet a Szent Koronával állította párhuzamba. „Mert ha a szent korona jelképe a magyar nemzet álladalom-alkotó erejének, úgy Rákóczi neve jelképe a magyar álladalom nemzetalkotó erejének."[62] A Rákóczi-kultusz szerepkijelölését az 1848-49-es forradalom határozta meg. A fejedelem alakjához már ekkor a szabadság fogalmát társították, ugyanakkor a modern, 19. század közepi nemzeteszme koncepcióit és törekvéseit vetítették vissza általa egy 200 évvel korábbi rendi-vallási struktúrára. Ezáltal az idők lényegi azonosságának, a „kurucz kor" és a dualizmus azonosításának, valamint Rákóczi és Kossuth szimbolikus azonosításának legitimációját teremtették meg.[63] Ez a kiegyezést követő 50 év során a magyar társadalom kulcskérdését képező közjogi vitában értelmezendő. Amíg az 1867-es „közösügyes" kiegyezést Deák Ferenc és a Monarchia léte mellett állást foglaló 67-es Párt az 1848-as tavaszi törvények alapjain állva a magyar rendi politikai tradíció hagyományaira építette, addig az emigrációban élő Kossuth Lajos modern nemzeti fogalmak mentén támadta azt,[64] szimbolikus politikai legitimációját a dualisztikus rendi unió – az Osztrák Magyar Monarchia – és Ferenc József uralkodói személyének tagadásából merítette.[65] Rákóczi személye az utolsó nemzeti fejedelemként és hazafiként – Kossuthoz hasonlóan – a magyar szimbolikus politika kikezdhetetlen alakjává vált.[66] Löw Immánuel Rákóczi kultuszában a modern magyar nemezt és a zsidóság párhuzamait vélte fellelni. A Rákóczi és Zrínyi család cseh és horvát gyökereit a nemzettel való azonosulás és a származás különválasztásaként mutatta be. „Ez az első nagy tanúság e mai nemzeti ünnepen: a nemzet hű fiává nem a származás avat, hanem a szárnyaló lelkesedés a nemzet ügyéért, nem a fajrokonság, hanem a fordulatlan rokonérzés, nem a családfa, hanem a csatlakozó önfeláldozás, nem a szívnek vére, hanem a szívnek verése!"[67] A historizáló esemény, a múltbéli, meg nem történt fejedelmi temetés jelenbe hozatala, a múltbéli „mulasztás" jóvátétele volt. Löw értelmezésében a kiegyezés megpecsételése is. „II. Rákóczi Ferenc a fejedelem, és I. József, a király, nem tudtak megbékülni, de a király, akiben a kettő neve egyesül, benne kiengesztelődik a kettőnek emlékezete s királyi szó pecsételi meg a kiengesztelődés művét."[68] Löw Immánuel Rákóczi-értelmezésében eltért mind a függetlenségi párt „kurucos" értelmezéseitől, mind pedig a fővárosi zsidó sajtó zsidósághoz kötődő életrajzi elemeket kereső stratégiájától. Míg Rákóczi a nemzetet egyesítő jelkép volt Löw számára, addig Széchenyi gyásza a zsidóság

62 Löw 1923. 41.
63 Vö. Gerő 2004
64 Péter 2004. 560-576.
65 Gerő 2004. 56-57.
66 Vö. gróf Andrássy Gyula Szekfű Gyula Rákóczi-értelmezésére adott „válaszával". Andrássy 1914.
67 Löw 1923. 34-35.
68 Löw 1923. 36.

nemzeti elköteleződésének és nagyvonalúságának jelképe. Atyjára utalva írta: „Sámuel prófétával ragyogó történeti párhuzamban mutatta be e szószék beszédes ajka a nagy honfiút[69]. Hazafias érzület és nem szűk felekezeti felfogás vezérelte a gyászoló zsidóságot. Széchenyi nem tartozott az ő egyenjogúsításának előharcosai közé. Azt hitte, hogy a hűség a fajtához az első, míg a szabadelvűség a nemzetiség rovására történik s a kedvezés csorba a nemzetre nézve[70]."[71] Löw beszédeiben Széchenyi és Kossuth két eltérő korszak jelölője. „Testvéri lánccá a magyar társadalom még ma sem alakult, de azért Széchenyi mégis berekesztette, mégis bezárta a középkort, Kossuth mégis megnyitotta az újkor kapuit."[72] A hetiszakasz szentírási igéit (5Móz 28,26) Kossuth szegedi piactéri szobrának avatásakor életére vonatkoztatta. „Éjjel-nappal el nem alszik, el nem alszik a fény, amelyet Kossuth emlékére gyújtunk. Lángözönben úszik szobra odakünn a város piacán."[73] Beszédeiben a szentírási párhuzamok mellett Löw közelmúltjának magyar történelme, a család nemzedéki emlékezet elevenedik meg. Az emlékező beszédek alanyai kortársak, személyesen ismert alakjai a magyar történelemnek. Mózes alakjához hasonlatosként méltatta az e világból távozó Apponyit, „aki gyűlölte a szélsőségeket", „úgy a csendes, mint a lármás zsidófalásnak ellensége" volt, s „a királyság trónálló híve".[74] Az elvárás soraival kormányzói jubileumán köszöntötte Horthy Miklóst is, beszéde végén 1920-as meghurcoltatására utalva.[75]

Az ország sorsa

A Nagy Háborúban a modern nemzeteszmékkel való azonosulás gyakran a zsidó univerzalizmussal került ellentmondásba.[76] A különböző nemzeteszmékhez csatlakozó izraelita felekezetűek egyrészt az adott nemzet háborús céljaival és propagandájával azonosultak, másfelől a zsidóság múltjában és a judaizmusban próbálták megkeresni az új helyzet előképeit. Az első világháború emlékezetét és hőskultuszát tekintve, az izraelita felekezet intézményi szinten is részt vett a szimbolikus politikában. A szimbolikus politika a két világháború között ismét a hatalmi politikával szembeni alternatív realitás volt. Ahogyan a magyar szimbolikus politika gyökerei az 1848-as forradalomig nyúlt vissza, úgy az első világháborús emlékművek előzményének is az 1848-49-es forradalom hőseinek emlékművei tekinthetőek. A két világháború között

69 Löw Lipót: Zsinagógai beszédek 147.
70 Széchenyi II., 388.
71 Löw 1923. 49.
72 Löw 1923. 78.
73 Löw 1923. 80.
74 Löw 1939. 441, 444.
75 Löw 1939. 439-440. A Löw-perről lásd: Hidvégi 1996; Péter 2004
76 Penslar 2013

Magyarországot áthatotta a területi veszteségek problémája. A háborút lezáró békediktátum szimbolikus elutasítása az első világháborús hőskultuszt is meghatározta. A keresztény szenvedéstörténet és feltámadás nemzetre vetítése központi motívuma volt a politikai propagandának. A háborús hősök ennek a szenvedéstörténetnek voltak mártírjai, az emlékező kortársak és az utódok pedig a régi állapotokat visszaállító harc beteljesítői. A háborús emléktáblák és emlékművek jelképiségét ez a gondolatkör hatotta át.[77] Az emlékjelek állítása egyfelől alulról szerveződő társadalmi igény volt, másfelől állami törekvésekbe illeszkedett. A háború utáni Magyarország zsinagógáiban emléktáblákon örökítették meg a háborúban elesett hitközségi tagok névsorát. Ez a tendencia egyaránt tetten érhető volt az orthodox és neológ irányzatú közösségekben. Az izraelita emléktáblák a közösség anyagi helyzetének függvényeként, gyakran az elsők voltak a helyi emléktábla-állíttatások között. Szegeden például a vallási közösségek közül elsőként az izraelita emléktáblák készültek el 1924-ben.[78] A régi zsinagóga falán helyezték el. Löw Immanuel avatóbeszédében az emléktáblákat Mózes Törvénytábláihoz hasonlította. Amíg a frigyláda kőtábláin a Tíz Ige (Tízparancsolat) állt, addig a zsinagógai emléktáblán a halott magyar zsidó hősök nevei olvashatóak. Az emlékjel szónoki értelmezése az Örökkévalóval kötött szövetség mintájára a nemzettel való összeforrást hangsúlyozta. A beszédben megjelenő szentély egyszerre utalt a zsinagógára, és a jeruzsálemi Szentélyre.[79] Löw párhuzamba állította a „Szentföld hegységeinek cédrusait" és a „magyar róna jegenyéit" egymással, utalva a Szentföld hitéhez és a magyar hazához való hűségre. Mindez a neológ önkép keretében értelmezhető: századfordulós önmeghatározásukat megtartva magukat magyarnak, felekezetiségüket izraelitának tekintették. Az emléktáblák célja az volt, hogy demonstrálják a közösségek magyarsághoz tartozását, apologetikus üzenetet hordozzanak az első világháborús összeomláskor felerősödött vádakra. Emléket állítottak az izraelita hősök bátorságának, áldozatkészségének, az első világháborúban való helytállásuknak, ugyanakkor mélyebb közösségi jelentésrétegeknek is tárgyi kifejeződést adtak.

Löw első világháborús beszédeinek, amelyek gyűjteményes kötetét fiának, Löw Lipót főhadnagynak ajánlotta, valamint a két világháború közötti hőskultuszhoz kapcsolódó homíliáinak elemzése meghaladja a tanulmány keretét. Ezeknek a beszédeknek középpontjában a hazához való hűség, a hazáért hozott áldozat és önfeláldozás állt. Értelmezésükhöz viszont elengedhetetlen a revíziós szimbolika neológ adaptációjának ismerete. A neológ és orthodox intézményi álláspont, valamint a cionista mozgalmi propaganda azonosult Magyarország területi veszteségeit törvényes és diplomáciai keretek között revideáló

77 Lásd Nagyillés 2014a
78 Nagyillés 2014b
79 Löw 1928.323-325.

törekvések szimbolikus megjelenéseivel, a szélsőséges irredentizmustól viszont elhatárolódott.[80] A keresztény szenvedéstörténet Magyarországra alkalmazott parafrazeálásait Löw a judaizmus holtak feltámadásra vonatkozó képeivel helyettesítette. A magyar hőskultusz jelképisége szerint a hősök – mint vértanúk – emléke pedig a kortársakat az emlékezésre, a következő nemzedékeket az elesettek harcának folytatására volt hivatott sarkallni. „Sírotokból támad föl, sírotokból kél egetkérő reményünk… Megemlékezés ünnepén ébred feltámadás ünnepváró reménye, fohásza, könyörgő imádsága. Kikel hantok alól az elhantolt remény, csírát keleszt kicsordult véretektől a rög, a haza szent röge. Ha leroskaszt bennünket az élet szörnyűterhe , bízó hittel borulunk le újból sírotokra. Ujra kél az imádságos, jósléleklátta álom, Nagymagyarország édes álma… Rajta merengünk el itt, főhajtva, térdalázva."[81] – hangzott el 1930-ban a Hősök Emlékünnepén.

Tanulságok

Löw Immánuel hazafias zsinagógai beszédeiben korának társadalmáról nyújt kortárs felekezeti olvasatot, a judaizmus hagyományaira lefordítva és családi emlékeivel, személyes tapasztalataival átszőve jeleníti meg a modern magyar nemzeteszme szimbolikus politikáját. Löw műveltsége, neveltetése a dualizmus középrétegeinek világában gyökerezett, homíliáiban az emancipált és polgárosult zsidóság értelmezéseit fogalmazta meg. Bár családja érintett volt a vesztes forradalom utáni megtorlásban, a kiegyezés elvi alapjain állt. A két világháború között pedig a monarchia nosztalgikus világába tekintett vissza. A Szentírás hetiszakaszaihoz, a prófétai szövegekhez, a zsoltárokhoz és a zsidó hagyományhoz visszanyúlva kísérelt meg lényegi azonosságokat tolmácsolni hívei számára a közössége jelene és a zsidóság múltja között.

80 Vö. Gleszer – Zima 2010.
81 Löw 1939. 405.

Irodalom

A. Gergely András

2013 Kisebbségben: Vallás-kartográfiai kísérletek = Új Magyar Szó Online http://www.maszol.ro/index.php/kisebbsegben/14674-kisebbsegben-vallas-kartografiai-kiserletek

Andrássy Gyula

1914 A száműzött Rákóczi. Olcsó könyvtár, Franklin-Társulat, Budapest.

Damohorská, Pavla

2010 The Jewish Prayer for the Welfare of the Country as the Echo of Political and Historical Changes in Central Europe. Univerzita Karlova v Praze, Husitská teologická fakultá, Praha

Dubin, Lois C.

2005 Enlightenment and emancipation, in: Modern Judaism. An Oxford Guide. Edited by Nicholas de Lange & Miri Freud-Kandel. Oxford University Press, Oxford, 29-41.

Ferziger, Adam S.

2005 Exclusion and Hierarchy Orthodoxy, Nonobservance, and the Emergence of Modern Jewish Identity. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

Gerő András

2004 Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből. Eötvös Kiadó – PolgART Kiadó, Budapest.

Glässer Norbert

2013 Dinasztikus és nemzeti kultuszok a magyar nyelvű budapesti orthodox zsidó sajtóban (1892-1944), Szőllősi László (szerk.): Pro Scientia Aranyérmesek XI. Konferenciája, Szeged, 2012. november 8-10, Előadások, Pro Scientia Aranyérmesek Társasága, Budapest, 243-247.

Glässer Norbert – Zima András

2013 Híd a jelen sivárságából a múlt verőfényéhez, Monarchianosztalgia a két világháború közötti budapesti zsidóság körében, Hírlevél Magyar Zsidó Kulturális Egyesület XXIV. évf. 7-10. sz.

Gleszer Norbert – Zima András

2009 „A világosság örök forrása" A hagyomány fogalma a zsidó felekezeti oktatás sajtóvitáiban, Ethnographia 120. évf. 4. sz., 333-353.

2010 Változatlanság a változásban A két világháború közötti budapesti zsidó csoportok önképe a megváltozott kárpát-medencei határok függvényében, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2010/1-2., 35-62.

Gyáni Gábor

2002 Történészdiskurzusok. A múlt ösvényén sorozat. L'Harmattan, Budapest.

Hahner Péter

2006 A régi rend alkonya Egyetemes történet 1648-1815. Panem, Budapest.

Hídvégi Máté

1996 A Löw-per, Múlt és Jövő 1996/3, 85-96.

1999 Löw Lipót beszédei. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor

2007 Túlélési stratégiák Társadalmi adaptációs módok. Kossuth Kiadó, Szekszárd.

Katz, Jakov

1999 Végzetes szakadás. Az orthodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

2007 Hatam Szofer életrajzához. In: Silber, Michael K. (szerk.): Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest-Jeruzsálem, 150-198.

Komlós Aladár

1997 Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. I. kötet. A Magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században. Múlt és Jövő Könyvek. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1997.

Lakner Judit

1993 Halál a századfordulón. História könyvtár monográfiák 3. História – MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

Löw Immánuel

1896 Az Ezredév. Nyolc beszéd. Traub B. és társa, Szeged.

1900 Lőw Immánuel beszédei, 1874-1899. Traub B. és társa, Szeged.

1903 Imádságok zsidók számára. Taub B. és Társa, Szeged.

1923 Száz beszéd, 1900-1922. Schwarz Jenő kiadása, Szeged.

1928 Hetven beszéd, 1914-1928. A Szegedi Zsidó Hitközség kiadása, Szeged.

1939 Kétszáz beszéd, 1919-1939. A Szegedi Zsidó Hitközség kiadása, Szeged.

McGuire, Meredith B.

1999 Religion. The social Context. Wadsworth Publishing Company. Belmont CA. Albany NY.

Nagyillés Anikó

2014a A Haza oltárán. Az első világháborús hőskultusz szegedi emlékhelyei és rítusai. - Vajda Zoltán (szerk.): Tehetségek a tudomány horizontján. Válogatás a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara hallgatóinak tudományos munkáiból. Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szeged. 268-281.

2014b „Felróttuk nevüket…" Az első világháborús zsidó hősök szegedi közösségi emlékezete, Magyar Zsidó Kulturális Egyesület hírlevele XXV. évf. 6. sz. ?

2014c „Őrizzük koporsóitok emlékét..." A szegedi zsidó emlékmű felavatási ünnepsége, Magyar Zsidó Kulturális Egyesület hírlevele XXV. évf. 7. sz., 5.

Penslar, Derek J.

2013 Jews and the Military A History. Princeton University Press, Princeton and Oxford, 152-154.

Péter László

2004 Löw Immánuel és Móra Ferenc, Tiszatáj 2004 július, 84-91.

Péter László

2004 Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben. In: Cieger András (szerk.): Kiegyezés. Osiris, Budapest, 546-584.

Romsics Gergely

2004 Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában. L'Harmattan, Budapest.

2010 Nép, nemzet, birodalom A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918-1941. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

Romsics Ignác

2008 Horthy-képeink. In: Romsics Ignác: Történelem, történetírás, hagyomány. Tanulmányok és cikkek, 2002-2008. Osiris Kiadó, Budapest, 213-252.

Rozenblit, Marsha L.

2001 Reconstructing a National Identity. The Jews of Habsburg Austria during World War I. Oxford University Press.

Singer S. Leó

1907 Kötelességtan. Lévai Izsó Könyvnyomdájában, Rimaszombat.

Unowsky, Daniel L.

2006 The Pomp and Politics of Patriotism. Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848-1916. Central European Studies. Purdue University Press, West Lafayette, Indiana.

Zima András

2013 Az „örök zsidó kérdés". Első világháborús neológ és cionista csoportstratégiák a budapesti felekezeti sajtóban. In: Kiss Endre, Balázs Edit (szerk.): A teológiától a divatig. Magyar Zsidó Szemle könyvek 3. Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem – OR-ZSE Kaufmann Dávid Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoport, Budapest, 123-125.

Löw Lipót Szegeden családja körében. (Az Országos Rabbiképző - Zsidó Egyetem)
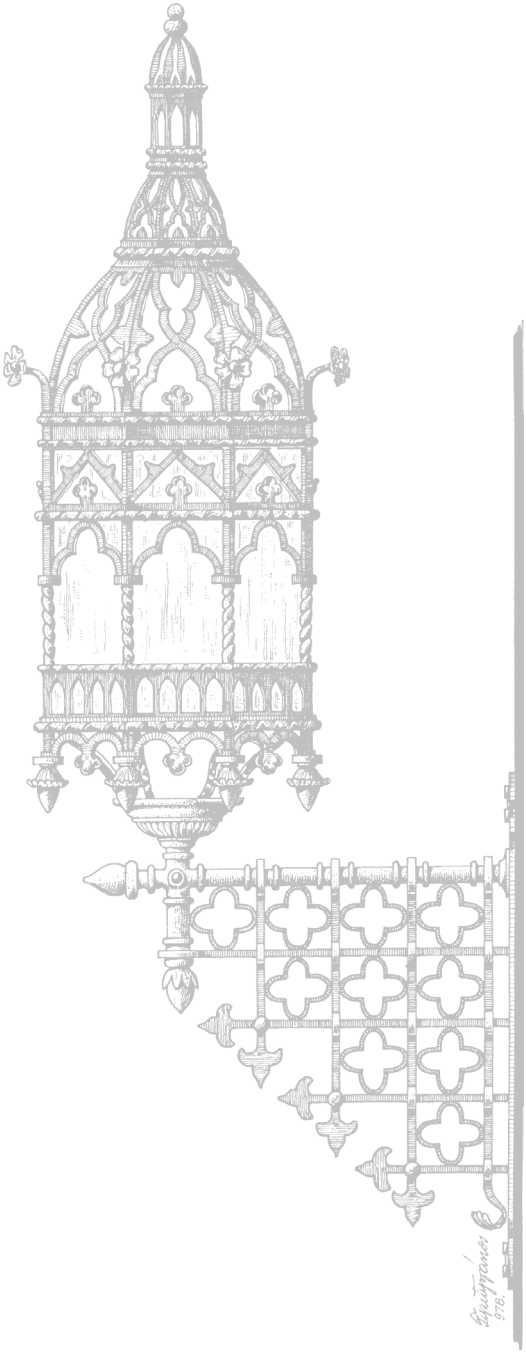
Löw Immánuel a szegedi új zsinagóga rabbiszékében (Magyar Zsidó Levéltár)